

Fijałkowski, Adam

Niemiecka historia wychowania w latach 1991-1996

Rozprawy z Dziejów Oświaty 38, 173-183

1997

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Niemiecka historia wychowania w latach 1991–1996

W badanym okresie zaledwie sześciu lat, powstała stosunkowo duża ilość niemieckich prac z historii wychowania dotycząca wszystkich niemalże okresów w dziejach naszej cywilizacji. Łącznie — do przygotowania niniejszego przeglądu zebrane zostały ponad pięć tysięcy pozycji bibliograficznych z lat 1993–96, oraz wybrane pozycje z lat 1991–92 — tytuły z szeroko rozumianej historii wychowania (niem.: *Bildungsgeschichte* i *Geschichte der Erziehung*)¹. Zdecydowana większość niemieckich prac z badanego okresu — podręczników, monografii, rozpraw, artykułów, recenzji, publikowanych wystąpień na konferencjach itp. — dotyczyły historii najnowszej (niem.: *Zeitgeschichte*) oraz historii od przelomu XVIII/XIX wieku. Prace te stanowią około 90 procent całości bibliografii niemieckojęzycznej historii wychowania w danym czasie.

Rozeznanie w problematyce historii wychowania na świecie, w tym także w Niemczech, dało autorowi również czynne uczestnictwo w XVII Międzynarodowej Konferencji Historii Wychowania (International Standing Conference for the History of Education: ISCHE 17), która odbyła się w Berlinie we wrześniu 1995 r., ISCHE 18 w sierpniu 1996 r. w Krakowie i ISCHE 19 w Maynooth koło Dublina we wrześniu 1997 r.

1. Podręczniki

Na największą uwagę zasługuje podręcznik niemieckiej historii wychowania (*Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte*) ukazujący się w Monachium pod redakcją Christy Berg od roku 1987. Do tej pory ukazały się cztery tomy: tom 1: omawiający historię wychowania w kra-

jach niemieckich od XV do XVII wieku: od Renesansu i reformacji do końca wojen religijnych (1996), tom 3: obejmujący lata 1800–1870, tom 4: 1870–1918 — od utworzenia Rzeszy do końca I wojny światowej (1991) oraz tom 5: lata 1918–1945, czyli tzw. Republikę Weimarską i III Rzeszę (1989). Nadal wypada czekać na tom poświęcony historii wychowania w drugiej połowie wieku XVII i w wieku XVIII. W podręczniku tym rzeczą zastanawiającą jest fakt niemal zupełnego braku gruntownego omówienia historii wychowania w średniowieczu, z wyjątkiem przelomowego już i łatwiejszego ze względu na charakter i większą dostępność źródeł wieku XV. Wydaje się, że w przypadku niemieckiej historii, byłoby o czym gruntownie i rzeczowo pisać w kontekście wychowania i szkolnictwa także przed wiekiem XV, podobnie jak ukazuje to choćby polska analogia. Materiał w podręczniku pod redakcją Christy Berg omówiony został rzeczowo i w dobrze uporządkowany sposób. Zasługą autorów poszczególnych części, jak i samego redaktora jest to, że podręcznik tworzy integralną, logiczną całość. Można jednak zastanawiać się, czy samo jego założenie — omówienie „niemieckiej” historii wychowania — należy do uzasadnionych, zwłaszcza dla okresu przed Oświeceniem, a tym bardziej: w średniowieczu. Rzeczą wymagającą szerszego omówienia i naukowej dyskusji jest także ujęcie historii wychowania w Niemczech od okresu „Kulturkampf”, a w szczególności okresu międzywojennego i lat II wojny światowej — również w aspekcie polskim.

Innym cennym podręcznikiem ukazującym się od 1993 r. m.in. we Freiburgu jest „Historia wychowania chrześcijańskiego” (*Geschichte der*

¹ Kwerendy dokonano w Staatsbibliothek: „Unter den Linden” i bibliotece nr II w Berlinie, w Universitätsbibliothek — Freie Universität i Uniwersytetu im. Humboldta, Bibliotece Friedrich-Meinecke-Institut FU Berlin, w Bibliotece Badań nad Historią Wychowania Niemieckiego Instytutu Międzynarodowych Badań Pedagogicznych (Deutsches Institut für Internationale Pädagogische Forschung, Bibliothek für Bildungsgeschichtliche Forschung) w Berlinie, oraz zapoznano się z pismem okólnym Komisji Historycznej Niemieckiego Towarzystwa Nauk Wychowawczych (*Rund Brief der Historischen Kommission der Deutschen Gesellschaft für Erziehungswissenschaft*) wydawanej na Uniwersytecie w Poczdamie. Przeprowadzenie kwerendy możliwe było dzięki pomocy Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego.

christlichen Erziehung) Eugena Paula. Ukazały się dwa tomy: tom 1 – omawiający starożytność i średniowiecze (1993) oraz tom 2 – barok i oświecenie (1995). Wyszczególnienie chrześcijańskiej historii wychowania zdaje się mieć częściowe przynajmniej uzasadnienie i uzupełnia obraz badanej dziedziny o spojrzenie na takich autorów, jak na przykład św. Tomasz z Akwinu, św. Ignacy Loyola i inni, jako na klasyków myśli o wychowaniu. Jednotomowym, ogólnym omówieniem historii pedagogiki jest praca Hermanna Wiemara i Juliane Jacobi (*Geschichte der Pädagogik*, Sammlung Göschen, 2080).

2. Starożytność

Historia wychowania w starożytności reprezentowana jest przez kilkanaście zaledwie pozycji bibliograficznych. Na największą uwagę zasługuje praca zbiorowa pod redakcją Maxa Liedtke o religijnym wychowaniu i nauczaniu (*Religiöse Erziehung und Religionsunterricht*, Schriftenreihe zum Bayerischen Schulmuseum Ichenhausen. Zweigmuseum des Bayerischen Nationalmuseums, t. 13, Bad Heilbrunn 1994), na którą składają się następujące rozprawy poświęcone antykowi: Karlheinz Kesslera o religijnym wychowaniu w Mezopotamii, Gunthera Wanke – w starożytnym Izraelu, Andreasa Mehla – w greckim antyku, Alfonsa Rösgera – o religijnych pouczeniach w okresie cesarskim starożytnego Rzymu i reformach cesarza Juliana Apostaty, oraz Ericha Schrofnera o instytucji katechumenatatu i szkół katechetycznych we wczesnym chrześcijaństwie. Szczególną uwagę pragnę zwrócić na studium o szkołach katechetycznych, w których dopatrywać się można – choć jest to sprawa dyskusyjna – pierwowzoru późniejszych szkół katedralnych (zob. K. Stopka, *Szkoły katedralne metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu...*, Kraków 1994; recenzja: A. Fijałkowski, „Przegląd Historyczny”, t. LXXXVII, 1996, z. 2, s. 471–474).

Odrebnymi książkami są: praca Eriki Feucht o dziecku i jego miejscu w rodzinie w starożytnym Egipcie (*Das Kind im alten Ägypten. Die Stellung des Kindes in Familie und Gesellschaft nach altägyptischen Texten und Darstellungen*, Frankfurt n. Menem i in. 1995),

Wolfganga Deckera o sporcie w greckim antyku (*Sport in der griechischen Antike. Vom minoischen Wettkampf zu den Olympischen Spielen*, Monachium 1995), Williego Maslankowskiego o kształceniu zawodowym według Platona (*Berufsbildung bei Platon. Versuch einer philosophischen Grundlegung*, wyd. 2 popr., Sankt Augustin 1994), Waltrauda Reicherta o koncepcjach wychowawczych greckiego antyku (*Erziehungskonzeptionen der griechischen Antike. Theorie und Praxis der Erziehung in ihrer Abhängigkeit vom Wandel der Kultur, Gesellschaft, Erziehung und Bildung*, 2, Rheinfelden i in. 1996). O starożytnym Rzymie i Grecji traktuje również jeden z artykułów z sesji naukowej o przednowożytnych żywotach (życiorysach, biografiach) jako źródłach do historii wychowania (A. Rösger, *Das Lebenslaufmotiv in der griechisch-römischen Antike, Vormoderne Lebensläufe erziehungshistorisch betrachtet*, wyd. R.W. Keck, E. Wiersing, Beiträge zur historischen Bildungsforschung, 12, Kolonia i in. 1994).

3. Średniowiecze

Najistotniejszą niemieckojęzyczną książką z lat 1992–96 poświęconą historii wychowania w wiekach średnich jest praca zbiorowa pod redakcją Sönke Lorenza i Martina Kintzingera o szkołach i scholarach w średniowieczu (*Schule und Schüler im Mittelalter: Beiträge zur europäischen Bildungsgeschichte des 9. bis 15. Jahrhunderts*, Archiv für Kulturgeschichte: Beihefte; t. 42, Kolonia 1996). Składają się na nią między innymi następujące rozprawy: Michaela Bernharda o roli Boecjusza w średniowiecznym nauczaniu szkolnym (*Boethius im mittelalterlichen Schulunterricht*, s. 11–28), Joachima Ehlersa o szkołach katedralnych i klasztornych w Niemczech i Francji X i XI wieku (*Dom- und Klosterschulen in Deutschland und Frankreich im 10. und 11. Jahrhundert*, s. 29–52), Helmuta G. Walthera o szkole św. Wiktora i innych szkołach Paryża przed uformowaniem się uniwersytetu (*St. Victor und die Schulen in Paris vor der Entstehung der Universität*, s. 53–74), Ursy Martina Zahnda o służbie chórowej i szkole w miastach późnego średniowiecza na przykładzie Berna, Freiburga, Luzern i Solothurn (*Chordienst und Schule in eidgenössischen Städten des Spät-*

mittelalters, s. 259–298). Na książkę składa się łącznie 18 rozpraw, w których omówione zostały różne aspekty życia średniowiecznych szkół wielu typów (katedralnych, klasztornych i parafialnych miejskich), z wykorzystaniem kilku typów źródeł: od dokumentów, źródeł narracyjnych, ikonograficznych, do analizy zasobów bibliotek, interpretowania architektury i wystroju wnętrz kościołów i klasztorów z punktu widzenia potrzeb historii wychowania. Imponujące jest nie tylko poszerzenie wykorzystywanej dotychczas przy omawianiu tej problematyki bazy źródłowej, lecz także nowatorskie ujęcia tematu, które stać się mogą wzorem dla polskich badaczy dziejów oświaty w wiekach średnich. W książce tej brakuje jednak choćby próby prezentacji poglądów na wychowanie, treści i metod nauczania największych autorytetów średniowiecznych w tej dziedzinie – na przykład imię Wincentego z Beauvais, czy innych autorów piszących o wychowaniu nie pojawia się na jej kartach ani razu. Horyzont geograficzny badań, wbrew tytułowi, ograniczony jest do krajów niemieckich i Francji, a niewielkimi uzupełnieniami porównawczymi z Italii oraz Anglii. Europa Środkowowschodnia jest w niej pominięta niemal zupełnym milczeniem.

Inną pracą zbiorową poświęconą historii wychowania w średniowieczu jest książka pod redakcją Haralda Dickerhofa – studia nad historią wychowania i szkół w późnym średniowieczu, okresie reformacji i wojen religijnych. Pragnę w niej zwrócić uwagę na artykuł Heriberta Smolinskyego omawiający reformy szkolne późnego średniowiecza i wczesnej historii nowożytnej w aspekcie reform Kościoła (*Kirchenreform als Bildungsreform im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit*, w: *Bildungs- und schulgesechichtliche Studien zum Spätmittelalter, Reformation und konfessionellem Zeitalter*, wyd. H. Dickerhof, Wissensliteratur im Mittelalter, t. 19, Wiesbaden 1994, s. 35–51). W książce tej uwagę zwraca również rozprawa Ernsta Schuberta o podróżujących scholarach w późnym średniowieczu (*Fahrende Schüler im Mittelalter*, tamże, s. 9–34) uzmysławiająca rozmiary „życia w wędrówce” i realizacji ówczesnego postulatów „obecnej ziemi” średniowiecznych ludzi nauki.

Wspomniana wcześniej praca zbiorowa o przednowożytnych żywotach jako źródłach do

dziejów wychowania (*Vormoderne Lebensläufe erziehungshistorisch betrachtet*, wyd. R.W. Keck, E. Wiersing, Beiträge zur historischen Bildungsforschung, 12, Kolonia i in. 1994) obejmuje także średniowiecze. Pragnę w niej zwrócić uwagę na interesującą, choć może nieco oryginalną rozprawę Augusta Nitschke o personalizacji i socjalizacji w średniowieczu opracowaną na podstawie tak charakterystycznego źródła jak sen, marzenia ludzi danej epoki oraz rzeczową i cenną rozprawę Hedwig Röckelein o średniowiecznych autobiografiach jako świadectwach życia i refleksji dotyczącej wychowania na przykładzie Otloha z St. Emmeram i Guiberta z Nogenet (artykuł tej samej autorki, o zbliżonym tytule, ukazał się również w „Jahrbuch für Historische Bildungsforschung”, t. 2, 1995, s. 33–58).

Praca zbiorowa o literatach, klerykach i uczonych – rozprawy do historii uczonych w przednowożytnej Europie (*Literaten-Kleriker-Gelehrte. Zur Geschichte der Gebildeten im vormodernen Europa*, wyd. Rudolf W. Keck, Erhard Wiersing i Klaus Wittstadt, Beiträge zur historische Bildungsforschung, t. 15, Kolonia i in. 1995) winna natomiast zainteresować badaczy szkolnictwa nie od strony jego organizacji, lecz próby ujęcia i omówienia zagadnienia pojęcia średniowiecznej uczoneości. Dobrym przykładem może tu być rozprawa Winfrieda Müllera o pojęciu „uniwersalnego” uczonego, mędrca w późnym średniowieczu (*Der Universalgelehrte im späten Mittelalter*, jw., s. 191–206), a także Christoha Hubera o uczonym poecie średniowiecza (*Der gebildete Dichter im hohen Mittelalter*, jw., s. 171–189). W tym samym kierunku zdaje się zmierzać praca Kurta Rupperta, stojąca wyraźnie na skrzyżowaniu kilku dziedzin nauki, stawiająca pod znakiem zapytania przyjmowany niemalże powszechnie pewnik o roli „biblia pauperum” jako pozaliterackiego środka religijnego zrozumienia i nauczania ludu, także – wychowania (*Die 'biblia pauperum' als non-literales Mittel zur religiösen Unterweisung?*, w: *Religiöse Erziehung und Religionsunterricht*, wyd. Max Liedtke, Schriftenreihe zum Bayerischen Schulmuseum Ichenhausen. Zweigmuseum des Bayerischen Nationalmuseums, t. 13, Bad Heilbrunn 1994, s. 139–160).

Odrębną całością, skromnie jednak reprezentowaną w przypadku średniowiecza, są stu-

dia poświęcone miejscu kobiet i dzieci w średniowieczu. O wychowaniu kobiet w klasztorze traktuje rozprawa Claudii Opitz zamieszczona w pracy zbiorowej o historii wychowania dziewcząt i kobiet w Niemczech, w tomie pierwszym, obejmującym dzieje od średniowiecza do Oświecenia, pod redakcją wspomnianej autorki i E. Kleinau (*Erziehung und Bildung in Frauenklöstern des hohen und späten Mittelalters (12.–15. Jahrhundert)*), w: *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung in Deutschland*, t. 1: Vom Mittelalter bis zur Aufklärung, Frankfurt nad Menem i in. 1996, s. 63–77).

Miejscu dziecka w społeczeństwie szlacheckim wczesnego średniowiecza poświęcona jest m.in. rozprawa Christopa Dette zamieszczona w tomie 76, z 1994 r. „Archiv für Kulturgeschichte” (*Kinder und Jugendliche in der Adelsgesellschaft des frühen Mittelalters*, jw., s. 1–34). Ujęciu roli dziecka w późnym średniowieczu z punktu widzenia historii społecznej poświęcona jest rozprawa Elisabeth Löffl-Haag pt. Czy słyszycie, że dzieci się śmieją? O dzieciństwie w późnym średniowieczu (*Hört ihr die Kinder lachen? Zur Kindheit im Spätmittelalter*, Forum Sozialgeschichte, t. 3, Pfaffenweiler 1991).

Historia średniowiecza jest również punktem wyjścia studiów poświęconych późniejszym epokom w dziejach historii wychowania. I tak – od okresu średniowiecza poddał badaniu dzieje przestrzeni szkolnej Michael H.D. Gohlich (*Die pädagogische Umgebung. Eine Geschichte des Schulraums seit dem Mittelalter*, Weinheim 1993) oraz Christoph Sachße i Florian Tennstedt badający opiekę nad biednymi (w tym też dziećmi) w Niemczech (*Geschichte der Armenfürsorge in Deutschland*, t. 1: od późnego średniowiecza do I wojny światowej, Stuttgart 1980; t. 2: od 1871 (*tak!*) do 1929 r., Stuttgart 1988 oraz t. 3: w okresie narodowego socjalizmu, Stuttgart 1992).

W 1992 r. obchodzono jubileusz 600 lat od powstania uniwersytetu w Erfurcie. Jubileusz ten stał się przyczyną publikacji szeregu prac poświęconych historii tej uczelni. Pragnę zwrócić uwagę na opracowanie historii uniwersytetu w Erfurcie Almutha Märkera (*Geschichte der Universität Erfurt: 1392–1816*, Schriften des Vereins für die Geschichte und Altertumskunde von Erfurt, t. 1, Weimar 1993), pracę zbiorową

pod redakcją Ulmana Weißa o historii miasta i uniwersytetu w Erfurcie (*Erfurt 742–1991. Stadtgeschichte – Universitätsgeschichte*, Weimar 1992), bibliografię historii uniwersytetu erfurckiego za lata 1900–1990 (*Bibliographie zur Geschichte der Universität Erfurt (1392–1816) für die Jahre 1900–1990*, oprac. Horst-Rudolf Abe, Erfurt 1992).

Cenną pomocą, także dla historyków wychowania, jest nowe repertorium wydanych tekstów źródłowych z okresu średniowiecza (*Repertorium edierter Texte des Mittelalters aus dem Bereich der Philosophie und angrenzender Gebiete*, wyd. Rolf Schöneberger, Brigitte Kible, Berlin 1994). Wprawdzie w tytule tego cennego dzieła zaznaczone jest, że zebrane są w nim tytuły dzieł przede wszystkim z dziedziny filozofii, jednak wśród źródeł z „pokrewnych dziedzin” pojawiają się także tytuły tekstów bardzo istotnych dla historii wychowania – traktatów naukowych, homilii, wykładów itp. poświęconych między innymi teorii nauki, jej podziałowi, zasad wychowania, wzorów wychowawczych, formowania ideałów wychowawczych itp. Pewnym mankamentem jest brak indeksu rzeczowego, który mógłby ułatwić poszukiwanie w alfabetycznym spisie autorów na niemal tysiącu stron, a także brak wykazu skrótów. Również fakt, że repertorium ukazało się kilka lat temu sprawia, że nie są w nim uwzględnione najnowsze (po 1994 r.) edycje tekstów źródłowych – w tym dotyczące wychowania, choćby w *Corpus Christianorum – Continuatio Mediaevalis*, czy innych seriach wydawniczych publikujących w ostatnim czasie stosunkowo dużą ilość średniowiecznych tekstów naukowych.

4. Historia nowożytna

Niemiekojęzyczna historia wychowania w okresie nowożytnym nie doczekała się całościowego opracowania. Dominują wyraźnie prace o charakterze przyczynkowym, regionalnym, które zachowują wszakże element odniesienia do dziejów krajów niemieckich i innych krajów Europy.

Jednym z istotniejszych problemów historiografii oświatowej w dobie nowożytnej – nie tylko zresztą niemieckojęzycznej – jest problem jezuitów i ich wpływu na wychowanie. Wypada

bowiem zwrócić uwagę na to, że jedno z najbar dziej obecnie rozpowszechnionych niemieckich omówień klasyków pedagogiki (*Klassiker der Pädagogik*, wyd. Hans Scheuerl, t. 1–2, C.H. Beck Verlag), wymienia założyciela jezuitów, św. Ignacego Loyolę, jako jednego z najistotniejszych autorów nowożytnej myśli o wychowaniu. Przyczynić się to może do rewizji naszego spojrzenia na przykład na jezuicką myśl szkolną formułowaną przeważnie na podstawie fragmentów „Ratio studiorum” Klaudiusza Aquavivy – autora jezuickiego piszącego już wtórnie tekst o charakterze regulaminu szkolnego. Interesującą, choć kontrowersyjną próbą spojrzenia na myśl wychowawczą Ignacego Loyoli jest rozprawa Barbary Hallensleben o pedagogice, koncepcji wychowania w „Ćwiczeniach duchowych” (*Pädagogik aus dem Geiste der Exerzitien. Die Bildungskonzeption des Ignatius von Loyola*, w: „Rottenburger Jahrbuch für Kirchengeschichte”, Sigmaringen, t. 14, 1995, s. 11–24).

Wprowadzeniem do najistotniejszych problemów nowożytnej historii wychowania jest studium Heinza-Elmara Tenortha (*Geschichte der Erziehung. Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*, Weinheim i in. 1992). Zagadnienie teatru szkolnego w gimnazjum protestanckim w XVII i XVIII-wiecznym Wrocławiu na podstawie zaproszeń, programów i scenariuszy do formalnych komedii przedstawia Konrad Gajek w: *Das Breslauer Schultheater im 17. und 18. Jahrhundert. Einladungsschriften zu den Aufführungen förmlicher Komödien an den protestantischen Gymnasien* (wyd. Konrad Gajek, Rara ex bibliothecis Silesiis, Tybinga 1994). Wydaje się, że edycja ta może mieć duże znaczenie także dla polskiej historii wychowania w danym okresie.

Analizie poddano również nowożytne, protydenckie już jednak wizytacje kościelne: z Passawy (K. Amman, *Die Passauer Visitation von 1558/59 als schulgeschichtliche Quelle*, w: *Bildungs- und schulgeschichtliche Studien zum Spätmittelalter, Reformation und konfessionelles Zeitalter*, wyd. H. Dickerhof, Wissensliteratur im Mittelalter, t. 19, Wiesbaden 1994, s. 259–286), Norymbergii (G. Hirschmann, wizytacja z roku 1560/61, tamże, s. 287–293) i z biskupstwa Freising (A. Landersdorfer, wizytacja z roku 1560, tamże, s. 241–257), a również

regulamin szkolny z Bambergu (F. Machilek, *Modus et ratio in schola triviali vel seminario docendae iuventutis. Die Vorschläge des Nikolaus Curtius aus Borr für eine kombinierte humanistische Trivial- und Partikularschule in Bamberg (1576)*, tamże, s. 201–219), a także założenie uniwersytetu w Ingolstadt dla Domu Habsburgów i jego krajów w drugiej połowie XVI w. (A. Kohler, tamże, s. 63–73) oraz organizację wychowania w zorganizowanej przestrzeni kolegium jezuickiego w Monachium (M. Fink-Lang, tamże, s. 221–240). Materiał omówiony ma wyraźnie lokalny charakter i służyć może polskim historykom wychowania jako materiał porównawczy do dalszych badań – ponieważ badanie protydenckich wizytacji kościelnych w charakterze źródła do historii wychowania zostało już w naszej historiografii podjęte przed wielu laty. Prace autorów niemieckich zdają się wносить w tej dziedzinie niewiele nowych elementów tak w dziedzinie krytyki źródła, jak i w kwestionariusza.

We wspomnianej wcześniej pracy zbiorowej pod redakcją Maxa Liedtke pt. „Religiöse Erziehung und Religionsunterricht” znajduje się także rozprawa Rudolfa W. Kecka o wychowaniu religijnym w konflikcie pomiędzy reformacją i kontrreformacją (*Religiöse Erziehung zwischen Reformation und Gegenreformation*, tamże, Bad Heilbrunn 1994, s. 173–192).

Stosunkowo duża ilość prac poświęcona została twórczości Jana Amosa Komeńskiego. Średnio 5 do 12 pozycji bibliograficznych rocznie poświęconych jest analizie poszczególnych aspektów działalności tego pedagoga. Wśród najistotniejszych „Comenianów” wymienić należy niemieckie tłumaczenie i wydanie „Wielkiej dydaktyki” A. Flitnera poprzedzone wprowadzeniem w aktualną problematykę badawczą pióra Klaus Schallera (wyd. 8, popr. Stuttgart 1993), teksty autobiograficzne Komeńskiego (*Johann Amos Comenius. Leben, Werk und Wirken. Autobiographische Texte und Notizen*, tłum. i oprac. G. Michel. J.B. Beer, Schriften zur Comeniusforschung, t. 21, Sankt Augustin 1992), tłumaczenia pism o reformie społeczeństwa i wychowania (J.A. Comenius, *Allweisheit. Schriften zur Reform der Wissenschaften, der Bildung und des gesellschaftlichen Lebens*, wyd. F. Hofmann, wydanie jubileuszowe, Berlin

1992), książkę Margit Lessing o życiu Komeńskiego w obrazach (*Das Leben des Johann Amos Comenius in Bildern*, Berlin 1994), czy konferencję Europejskiego Kolegium w Jenie, na którym wygłoszono m.in. wykład jubileuszowy Radima Palousa o Komeńskim widzianym oczami filozofa Jana Patocki (*Comenius aus Patockas Sicht. Jan-Patocka-Gedächtnisvorlesung des Collegium Europaeum Jenense am 16 IV 1992*, wyd. U. Zwienger, K. Vieweg, W. Stetzner, Schriften des Collegiums Europaeum Jenense, t. 7, Jena 1993) i inne.

Wśród studiów poświęconych kobietom w historii nowożytnej wymienić należy pracę Katheriny Fietze o koncepcjach wychowania kobiet w Renesansie (*Frauenbildungskonzepte im Renaissance-Humanismus*, w: *Geschichte der Mädchen- und Frauenbildung in Deutschland*, wyd. E. Kleinau, C. Opitz, t. 1, Frankfurt i in. 1996, s. 121–134).

Pojawiający się od czasów nowożytnych problem nacjonalizmu analizuje w pracy o kulturze mieszczańskiej od 1500 do 1914 r. Wolfgang Hardtwig (*Nationalismus und Bürgerkultur in Deutschland, 1500–1914. Ausgewählte Aufsätze*, Göttingen 1994).

Bardzo interesująca i wskazująca na ciekawy kierunek badań w dziejach wychowania jest praca Angeliki Reinhard o Robinsonie Crusoe (tak!), który z bohatera literackiego w XVII-wiecznej powieści Daniela Defoe stał się również uosobieniem myśli o wychowaniu, przedstawieniem konkretnego ideału wychowawczego (*Die Karriere des Robinson Crusoe vom literarischen zum pädagogischen Helden. Eine literaturwissenschaftliche Untersuchung des Robinson Defoes und der Robinson-Adaptionen von Campe und Forster*, Europäische Hochschulschriften, Reihe I: Deutsche Sprache und Literatur: 1463, Frankfurt i in. 1994).

5. Oświecenie i wiek XIX

XVIII stulecie i początek XIX należy do lepiej opracowanych w niemieckojęzycznej historiografii wychowania ostatnich lat. Wymienić należy bardzo dobrą pracę pod redakcją Fritza-Petera Hagera i Dietera Jedana o państwie i wychowaniu w filozofii doby Oświecenia (*Staat und Erziehung in Aufklärungsphilosophie und*

Aufklärungszeit, Bochum 1993), w której ukazano najistotniejsze problemy badawcze historii wychowania tego czasu. Funkcji wychowania w procesie konstruowania nowego, oświeconego społeczeństwa burżuazyjnego w XVIII i na początku XIX wieku w Niemczech poświęcone są zebrane studia Ulricha Herrmanna (*Aufklärung und Erziehung. Studien zur Funktion der Erziehung im Konstruktionsprozeß der bürgerlichen Gesellschaft im 18. und frühen 19. Jahrhundert in Deutschland*, Weinheim 1993). Małemu dziecku w myśli edukacyjnej na przykładzie wspólnoty braci w Herrnhut z pierwszej połowy wieku XVIII poświęcona jest rozprawa Christine Lost *Das Kleinkind im Bildungsdenken der Herrnhuter Brüdergemeinde in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts* (w: „Pädagogik und Schulaltag”, Rok: 47, 1992, s. 248–257).

Stosunkowo najlepiej reprezentowane są wśród studiów o niemieckich państwach – monarchiach oświeconych – Prusy. Prace te zawierają również wiele ważnych informacji na temat szkolnictwa na ziemiach polskich włączanych w wyniku zaborów do państwa pruskiego. Bardzo cenną książką jest publikacja akt władz pruskich dotycząca szkolnictwa elementarnego w Prusach przed podbojem Napoleona dokonana przez Wolfganga Neugebauera (*Schulen und Absolutismus in Preußen. Akten zum preußischen Elementarschulwesen bis 1806, Veröffentlichungen der Historischen Kommission zu Berlin*, t. 83: Quellenwerke, t. 8, Berlin-New York 1992). O roli pietyzmu w szkołach berlińskich od końca wieku XVII do schyłku wieku XVIII dowiedzieć się możemy z książki Friedricha-Franza Mentzela pt. *Pietismus und Schule. Die Auswirkungen des Pietismus auf das Berliner Schulwesen (Materialien und Studien zur Geschichte der Berliner Schule*, t. 11, Baltmannweiler 1993). Elementar-nemu szkolnictwu pruskiemu, jednak w nieco późniejszym okresie: od 1794 do 1872 r., poświęcona jest również książka Franka-Michaela Kughlemanna pod znamiennym tytułem: *Moder-nisierung und Disziplinierung. Sozialgeschichte des preußischen Volksschulwesens 1794–1872* (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, t. 96, Getynga 1992) będąca udaną próbą pisania historii wychowania jako historii społecznej szkolnictwa, grup szkolnych. Historii Prus poświęcony jest też odrębny podręcznik, który

zawiera szereg istotnych informacji także na temat historii wychowania: *Handbuch der preußischen Geschichte*, wyd. Otto Büsch. Dotychczas ukazał się tom 2 omawiający historię wieku XIX: *Das 19. Jahrhundert und große Themen der Geschichte Preußens* (Berlin i in. 1992).

Jedną z najistotniejszych postaci niemieckiej myśli o formie szkoły, Wilhelmowi Humboldtowi poświęcona jest rozprawa Christiny Sauter-Bergerhausen pt. *Bildung und Religion bei Wilhelm von Humboldt* zamieszczona w pracy zbiorowej pod redakcją Martina Heitgera i Angeliki Wenger pt. *Kanzel und Katheder. Zum Verhältnis von Religion und Pädagogik seit der Aufklärung* (Paderborn i in. 1994, s. 207–227). Nie wyczerpuje to listy postaci niemieckojęzycznych pedagogów doby XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, których dzieła i życie poddawano analizie w ostatnich latach. Wspomnieć należy książkę o budzącym wiele kontrowersji zagadnieniu stosunku filozofii i religii w pismach Pestalozziego zawierającą także bibliografię prac poświęconych temu pedagogowi za lata 1977–1992 (*Philosophie und Religion bei Pestalozzi. Pestalozzi Bibliographie 1977–1992*, wyd. Fritz-Peter Hager, Neue Pestalozzi-Studien, t. 2, Bern i in. 1994). Wspomnieć należy również, że ukazał się pamiętnik żony Pestalozziego, Anny Pestalozzi, będący interesującym uzupełnieniem biografii tego wielkiego pedagoga i ujęcia jego poglądów na wychowanie w praktyce (Bern 1993). Innym pedagogiem, którego system poglądów na wychowanie omawiany był w ostatnim czasie, jest Jan Fryderyk Herbart (Norbert Hilgenheger, *J.F. Herbarts 'Allgemeine Pädagogik' als praktische Überlegung. Eine argumentationsanalytische Interpretation*, Münster 1993; oraz Dietrich Benner, *Die Pädagogik Herbarts. Eine problematische Einführung in die Systematik neuzeitlicher Pädagogik*, Weinheim 1993). Rozprawy jemu poświęcone są poważnie wprowadzaniem do systematycznych, nowoczesnych studiów pedagogicznych.

Prac poświęconych wiekowi XIX jest tak wiele, że nawet pobiczne ich omówienie, z zachowaniem zawsze niedoskonałej zasady wybiórczości, jest niemal niemożliwe. Pragnę więc jedynie przybliżyć poruszaną w nich problematykę badawczą. Jednym z wątków jest problem

edukacji i emancypacji kobiet (*women's studies*) i ściśle z nim związany wątek oświaty i pedagogiki dorosłych (*adult education, Erwachsenenbildung, Erwachsenenpädagogik*). Pragnę zwrócić uwagę na podręcznik pt. *Geschichte der Erwachsenenbildung*, w pięciu tomach, których autorami są Josef Olbrich i Helmut Keim (Hagen 1991–1993), a także omówienie niemiecko-angielskiej współpracy w dziedzinie oświaty dorosłych (*English-German Relations in Adult Education 1875–1995. A Commentary and Select Bibliography*, wyd. Stuart Marriott, Barry J. Hake, Leeds 1995). Studia poświęcone kobietom i dzieciom reprezentuje m.in. antologia tekstów literackich od XVIII w. do II wojny światowej dla dzieci, młodzieży i dziewcząt (*Kinder- und Jugendliteratur, Mädchenliteratur. Vom 18. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, wyd. Gisela Wilkending, Stuttgart 1994), a także praca Friederiki-Gunilli Budde porównująca dzieciństwo i wychowanie w rodzinach mieszczańskich Niemiec i Anglii (*Auf dem Weg ins Bürgerleben. Kindheit und Erziehung in deutschen und englischen Bürgerfamilien. 1840–1914*, Bürgertum, t. 6, Getynga 1994).

Opublikowano również dużą ilość prac, najczęściej krótkich artykułów, poświęconych zagadnieniom regionalnym, monografii poszczególnych szkół, gimnazjów, XIX-wiecznych uniwersytetów i innych szkół wyższych, nauczycieli, szkolnictwa w poszczególnych miejscowościach, czy niewielkich regionach.

Przełom wieku XIX i XX przynosi ze sobą wzrost zainteresowania nowym wychowaniem. Najczęściej wymienianą postacią nowego wychowania jest Maria Montessori. Innym słowem – „kluczem” prac omawiających dzieje oświaty od przełomu wieków jest pedagogika reformy (*Reformpädagogik*). Na temat pedagogiki reformy napisano w ostatnich latach w Niemczech kilkaset rozpraw, artykułów, książek, referatów. Problematyka koncentruje się wobec korzeni tego zjawiska – reformy szkoły XIX-wiecznej, zwłaszcza w okresie międzywojennym, odejścia od wzoru klasycznego gimnazjum, a także, obecnie, formowania młodzieży w duchu otwarcia na dialog wschód-zachód, pokoju, tolerancji, indywidualizmu, demokracji i ekologii (zob. Dietmar Haubfleisch, „Reformpädagogik”, w: *Wörterbuch Schulpädagogik. Ein Nachschlage-*

werk für Studium und Schulpraxis, wyd. Rudolf W. Keck, Uwe Sandfuchs, Bad Heilbrunn 1994, s. 257).

6. Wiek XX

Historia wychowania w Niemczech wieku XX wyraźnie wyznaczana jest przez dwie wojny światowe i ich konsekwencje. Znamienna jest tu między innymi praca pod redakcją Gottfrieda Niedharta porównująca powojenne doświadczenia dotyczące wychowania w Niemczech po I i po II wojnie światowej (*Lernen aus dem Krieg? Deutsche Nachkriegzeiten 1918 und 1945*, Monachium 1992). Materiałem porównawczym dla współczesnych modeli wychowawczych Niemiec są najwyraźniej analogie do tzw. Republiki Weimarskiej, której poświęcono kilkaset pozycji bibliograficznych w ostatnich latach doszukując się tam wzorów demokracji, wychowania dla pokoju itp., a także odwołań historycznych dla współczesnych Niemiec. Studia poświęcone badaniom dziejów Republiki Weimarskiej ukazują jednocześnie źródła potencjalnego zagrożenia dla systemu demokratycznego ze strony narodowego socjalizmu, innych systemów totalitarnych i płytkiego populizmu. Okres III Rzeszy nie należy nadal do najlepiej opracowanych w niemieckiej historiografii wychowania. Nie oznacza to, że historycy omijają niektóre „niewygodne” tematy — ukazują się w Niemczech prace o niemieckich uniwersytetach w czasie Republiki Weimarskiej i III Rzeszy oraz o stosunku niemieckich profesorów do ideologii i praktyki narodowo-socjalistycznej (zob. na przykład praca o niemieckich profesorach i ich postawie politycznej w latach 1918–45 na przykładzie Gießen: Peter Chroust, *Deutsche Universitäten und Nationalsozialismus. Forschungsstand und eine Fallstudie: Karrieremuster und politische Orientierung der Gießener Professorenschaft 1918–1945*, w: Sozialer Raum und akademische Kulturen. Studien zur Europäischen Hochschul- und Wissenschaftsgeschichte im 19. und 20. Jahrhundert, Frankfurt 1993). Badanie dziejów III Rzeszy uzupełniają studia porównawcze — zwłaszcza bardzo modne ostatnio porównania dwóch totalitaryzmów — stalinowskiego i hitlerowskiego w dziedzinie wychowania (zob. J. Harms, *Leerjahre. Eine Jugend unter Hitler und*

Stalin, Bibliographische Texte zur Kultur- und Zeitgeschichte, Wiedeń 1994), choć obawiały się w tym miejscu zbyt daleko idących analogii, które ewentualnie mogą prowadzić do uproszczeń, czy wręcz: usprawiedliwień rzeczywistości Niemiec w latach 1933–45 i krajów przez Niemcy zajętych lub podporządkowanych w latach 1938–45. Z zainteresowań porównawczych wynika również badanie pedagogiki radzieckiej — zwłaszcza okresu stalinowskiego (zob. np.: *Makarenko in Ost und West*, Makarenko Studien International, 1992–1993, Marburg 1992–93; *Makarenko und Gorkij. Zeugnisse einer schöpferischen Freundschaft*, wyd. S.C. Weitz, Fronhausen 1991; G. Hermet, *Schule unter Stalin 1928 bis 1940. Über den Zusammenhang von Massenbildung und Herrschaftsinteressen*, Berlin 1994; *Fürsorge, Kontrolle, Einmischung. Sechs Berichte über Inspektionen und andere Überprüfungen der Gor'kij-Kolonie (1922–1928)*, wyd. Götz Hillig, *Opuscula Makarenkiana* [tak!], t. 14, Marburg 1994) i faszystowskim Włochami (J. Charnitzky, *Die Schulpolitik des faschistischen Regimes in Italien (1922–1943)*, Tybinga 1994). Niebezpieczeństwo, jakie może się ewentualnie pojawić po lekturze książek i artykułów niemieckich o okresie III Rzeszy — przez niewprawionego zwłaszcza czytelnika — to możliwość ograniczania problemu potworności zbrodni, także w stosunku do dzieci, przeważnie lub niemal wyłącznie do ludności pochodzenia żydowskiego (jakby ze zwracaniem mniejszej uwagi na zbrodnie w stosunku do innych narodów, w tym słowiańskich), a także ukazywanie okrucieństw innych totalitaryzmów, które mogą prowadzić do częściowo usprawiedliwiających wniosków.

W pracach historyczno-oświatowych podejmowana jest również problematyka przesładowań samych Niemców przez narodowo-socjalistyczny reżim. Przykładem może być rozprawa Joachima Maiera o Kościele katolickim, katolickich szkołach i wychowaniu w III Rzeszy (*Katholische Kirche, Schule und Religionsunterricht im Dritten Reich*, w: *Religionspädagogik im Kontext kirchlicher Zeitgeschichte*, wyd. J. Ohlemacher, *Arbeiten zur Religionspädagogik*, t. 9, Getynga 1993).

Problematyka wychowania w NRD zajmuje łącznie kilkaset pozycji bibliograficznych (zob. *Pädagogik in der DDR. Eröffnung einer*

notwendigen Bilanzierung, wyd. Ernst Cloer, Ralf Wernstedt, Wernstedt 1994 — zwłaszcza artykuł Karla-Heinza Günthera, *Geschichte der Pädagogik in der DDR. Einige Anmerkungen aus der Erinnerung*, s. 115–133). Jest to głównie próba bilansu epoki, porównania z innymi krajami (przeważnie z RFN — zob. *Erziehung und Erziehungswissenschaft in der BRD und der DDR*, wyd. Dietrich Hoffmann, Karl Neumann — zwłaszcza artykuł Oskara Anwiellera, *Bildungspolitik in Deutschland 1945–1965. Aspekte und Probleme eines Vergleichs zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Deutschen Demokratischen Republik in historischer und aktueller Sicht*, t. 1, s. 15–40). Ukazywane są także nieznanne lub ukrywane do tej pory fakty z historii NRD. Znamienna jest w tym przypadku bibliografia tajnych dysertacji naukowych w NRD (*Bibliographie der geheimen DDR-Dissertationen*, wyd. Wilhelm Bleek, Lothar Mertens, Monachium 1994). We wszystkich pracach poświęconych NRD, jak zresztą w dużej ilości innych prac poświęconych historii sprzed niewiele lat, trudno jednak zawsze dopatrywać się pełnego obiektywizmu. Dominuje z jednej strony ton ironiczny wobec NRD, tamtejszej pedagogiki, ideologicznego wychowania młodzieży, stosunku do ZSRR i modelu wychowania wzorującego się na radzieckim, z drugiej — podkreślana jest łączność wychowywanych ludzi w „Niemczech” tego czasu, fakt narzucania Niemcom obcych wzorów. Rzeczą znamieną jest jednak to, że w badanym okresie napisano bardzo niewiele prac o polityce „powtórnego wychowania” (*Reeducation, Umerziehung*) Niemców po 1945 r. w zachodnich strefach okupacyjnych.

W pracach niemieckojęzycznych podejmowana jest również problematyka polska. Polskim autorem, który w ostatnich latach opublikował stosunkowo dużo prac z szeroko rozumianej historii wychowania w Niemczech, jest Mirosław S. Szymański. Jego prace to: *Kinderfreundebewegung in der II. Republik Polen (1918 bis 1939)*, Oldenburg 1995; oraz *Die polnische (Reform-) Pädagogik und der gesellschaftliche Wandel*, w: *Reformpädagogik und pädagogische Reformen in Mittel- und Osteuropa*, wyd. L. Böttcher, R. Golz, Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, t. 5, Münster 1995, s. 63–70.

W tej samej książce swą pracę opublikowali również Stefan Rudnik i Henryk Porozumski pt. *Pädagogische Therapie und Praxis im Kontext der gesellschaftlichen Veränderungen im Polen der zwieschenkriegszeit* (tamże, s. 71–77). O rozwoju katolickiej pedagogiki religijnej w Polsce i w RFN po II Soborze Watykańskim, w aspekcie porównawczym, pisał Cyprian Rogowski (*Die Entwicklung der katholischen Religionspädagogik in Polen und in der Bundesrepublik Deutschland nach dem II. Vatikanischen Konzil. Eine vergleichende Untersuchung*, Paderborn 1995). Obraz czynnego uczestniczenia polskich historyków wychowania w życiu naukowym na terenie Niemieckiej Republiki Federalnej ostatnich lat uzupełniają opublikowane przez Freie Universität Berlin tezy referatów International Standing Conference for the History of Education, ISCHE 17, z września 1995 r.

Georg Hansen poświęcił w ostatnim czasie szereg prac oświacie na ziemiach polskich, szczególnie na terenie Wielkopolski, pod niemiecką okupacją w latach 1939–45: *Schulpolitik als Volkstumspolitik. Quellen zur Schulpolitik der Besatzer in Polen 1939–1945*, Münster i in. 1994; *Ethnische Schulpolitik im besetzten Polen. Der Mustergau Wartheland*, Münster i in. 1995; *Elementare völkische Bildungspolitik im besetzten Polen 1939–1945 am Beispiel des 'Reichsgau Watherland'*, w: *Das nationale Selbstverständnis der Bildung*, wyd. Ingrid Gogolin, Münster i in. 1994, s. 131–146; *Deutsche Erziehungswissenschaft und die Okkupation Polens*, w: *Die Schärfung des Blicks. Pädagogik nach dem Holocaust*, wyd. K. Himmelstein, W. Keim, Frankfurt i in. 1996, s. 111–125. Polskiemu tajnemu nauczaniu w czasie okupacji niemieckiej w Polsce w kontekście hitlerowskiej polityki edukacyjnej poświęcona była również konferencja zorganizowana przez Ewangelicką Akademię Iserlohn od 2 do 4 września 1992 r. Efektem jest między innymi książka *Die nationalsozialistische Bildungspolitik und das polnische geheime Unterrichtswesen während der Zeit der deutschen Besetzung in Polen: eine deutsch-polnische Expertentagung*, Iserlohn 1992. Prace te przyczynić się mogą do spojrzenia na problematykę tajnego nauczania i hitlerowskiej polityki szkolnej w Polsce od strony okupantów, ich prawodawstwa, ogólnej polityki narodowej i etnicznej; mogą być materiałem

pomocniczym do przybliżenia zrozumienia stosunku przedstawicieli niemieckich nauk pedagogicznych do całego kompleksu problematyki okupacji ziem polskich w latach 1939–45 przez Niemców. Niemieckojęzyczna historiografia oświatowa zwraca również uwagę na niektóre nowe książki polskich pedagogów. Janusch Daum napisał rozprawę o nowej książce Wincentego Okonia o sylwetkach sławnych polskich pedagogów (*Bildnisse berühmter polnischer Pädagogen' über ein neues Buch von Wincenty Okoń, w: Reformpädagogik und pädagogische Reformen in Mittel- und Osteuropa*, wyd. L. Böttcher, R. Golz, Texte zur Theorie und Geschichte der Bildung, t. 5, Munster i in. 1995, s. 117–122). O tematyce wymiany listów między Bogdanem Nawroczyńskim i Peterem Petersonem (1884–1952) w sprawie dowiedzieć się możemy w przyczynkowym artykule Heina Rettera zamieszczonym w „Pädagogische Rundschau” (*Bogdan Nawroczyński und Peter Peterson. Briefwechsel eines gescheiterten Projektes, „Pädagogische Rundschau”*, Rok: 49, s. 397–409) oraz artykuł we wspomnianej wyżej książce o reformach pedagogicznych i pedagogice reformy w krajach Europy Środkowej i Wschodniej (*Die Beziehungen Peter Peterson zu osteuropäischen Ländern in den dreißiger Jahren – unter besonderer Berücksichtigung Polens, w: Reformpädagogik und pädagogische Reformen in Mittel- und Osteuropa*, wyd. L. Bächter, R. Golz, Münster 1995, s. 78–116). Reformom polskiego systemu kształcenia zawodowego po 1989 r. poświęcona jest książka Sonji Steier-Jordan pt. *Die Reform der beruflichen Bildung in Polen seit 1989*, Münster i in. 1995. Badaniom porównawczym poddano także zmiany w polskim systemie szkolnym i polityce edukacyjnej od 1998/89 roku – najczęściej łącznie z Czechami (Czechosłowacją) i Węgrami. Przykładem może być praca – wybór aktów prawnych od roku 1989 do 1991 *Der Übergang von der marxistisch-leninistischen zu einer freiheitlich-demokratischen Bildungspolitik in Polen, in der Tschechoslowakei und in Ungarn. Darstellung und Dokumentation*, wyd. S. Baske, M. Beneš, R. Reidel, Berlin 1991. Część poświęcona polskiej edukacji dorosłych znajduje się również w pracy wydanej pod redakcją Horsta Sieberta zawierającej porównawcze rozprawy z dziedziny projektów nau-

czania dorosłych – praktyki, teorii i metodologii: *Lernprojekte Erwachsener: empirische, theoretische und Methodologische Beiträge zur internationalen und vergleichenden Bibliographie- und Erwachsenenbildungsforschung*, Baltmannsweiler 1993. Współpracy naukowej szkół wyższych zwłaszcza „nowych landów” niemieckich z Czechosłowacją, Polską i Węgrami w pierwszej połowie 1992 r. – kierunkach, celowości, zapotrzebowaniach na przyszłość widzianych z perspektywy niemieckiej poświęcona jest praca Bärbel Last, *Wissenschaftliche Zusammenarbeit mit Hochschulen in der CSFR, Polen und Ungarn. Befragung unter ostdeutschen Wissenschaftlern an Hochschulen der neuen Bundesländer im Frühjahr/Sommer 1992*, Berlin 1993. Wspomnieć należy również o inicjatywie polsko-niemieckiej opracowania podręczników szkolnych, zwłaszcza z dziedziny historii najnowszej, w duchu nowych potrzeb współpracy i pojednania po upadku muru berlińskiego. Inicjatywie tej poświęcona jest praca pt. *Deutschland, Polen, Europa: Deutsch-Polnische Schulbuchgespräche in Geographie 1989/1990*, wyd. Elfriede Hillers, Frankfurt am Main 1991. Zainteresowania historią wychowania i pedagogiką polską w pracach historyczno-oświatowych nie ograniczają się tylko do XX stulecia. Bardzo cenną książką o kulturze i oświacie Lwowa od pierwszego zaboru do Wiosny Ludów jest rozprawa Isabel Röskau-Rydel pt. *Kultur an der Peripherie des Habsburger Reiches. Die Geschichte des Bildungswesens und der kulturellen Einrichtungen in Lemberg von 1772 bis 1848*, Studien der Forschungsstelle Ostmitteleuropa an der Universität Dortmund, t. 15, Wiesbaden 1993.

Podsumowując dorobek niemieckojęzycznej historiografii dotyczącej wychowania i dziejów pedagogiki ostatnich lat stwierdzić należy, że rozpiętość tematyczna, ilość opublikowanych prac, ukazywanie nowych kierunków badań i potrzeb badawczych, a także poziom merytoryczny i redakcyjny zdecydowanej większości rozpraw i studiów prowadzą do wniosku o potrzebie i celowości dalszego rozwoju historii wychowania jako jednej z istotniejszych dyscyplin pedagogiki. Jednocześnie, że problematyka poruszana w historiografii niemieckojęzycznej i jej waga dla rozwoju nauk pedagogicznych

i oświaty w danym państwie nie różni się w sposób zasadniczy od problematyki poruszanej w pracach polskich, choć większe różnice można zauważyć przede wszystkim przy omawianiu historii najnowszej i stosunku do dziejów powojennych. Różnica polega nie na zawartości merytorycznej prac, lecz przede wszystkim na przytłaczającej w stosunku do polskiej historiografii oświatowej ilości pozycji bibliograficznych. Rzeczą godną naśladowania przez nas jest również opracowanie podręcznikowe dziejów wychowania w danym kraju, czy wręcz nowego, aktualnego, akademickiego podręcznika do historii wychowania, których w Niemczech jest kilka. Studia poświęcone kobietom, czy problemy edukacji dorosłych, pedagogiki reformy i reform pedagogicznych, określenia naszego naukowego stosunku do najnowszej przeszłości, nadal wymagają w naszej historiografii dotyczącej wychowania tak szerszych opracowań ogólnych, jak i gruntownych studiów oraz solidnych monografii. Analiza niemieckojęzycznej literatury przedmiotu skłania do wniosku, że słuszne są postulaty szerokiego otwarcia historii wychowania na badanie dziejów społecznych, grup szkolnych, pozycji szkoły i nauczyciela w lokalnych społecznościach, roli wykształcenia w awansie

społecznym jednostek. Nie wyklucza to zainteresowania również wydaniem źródeł do dziejów wychowania, pomocniczych repertoriów itp. Przegląd literatury przedmiotu uwidacznia także potrzebę badań interdyscyplinarnych w historii wychowania, łączenia ich z socjologią, antropologią, pedagogiką społeczną, historią polityczną i społeczno-gospodarczą, źródłoznawstwem i edytorstwem źródeł, historią sztuki, filozofii, literatury, muzykoznawstwem itp. Rzeczą wskazaną wydaje się również centralne gromadzenie i publikowanie danych bibliograficznych z szeroko rozumianej polskojęzycznej historii wychowania. Godnym do ewentualnego szerszego naśladowania w przyszłości i bardzo praktycznym zwyczajem, nie tylko zresztą niemieckim, jest również publikowanie tytułów ukończonych, a nie opublikowanych jeszcze prac doktorskich i habilitacyjnych (często także wybranych prac magisterskich), a nawet podjętych i zatwierdzonych i nie ukończonych jeszcze tematów dysertacji, co ułatwia lepsze rozeznanie i możliwość kontaktów naukowych, poddaje powszechnemu osądowi badaną tematykę, ożywia merytoryczną dyskusję i pozwala unikać zbędnych powtórzeń.

Adam Fijałkowski